

Småbrukarbygd - Minnen från en svunnen tid

Av Dag Lundberg

Inledning

Så här på ålderns höst är det svårt att värja sig mot instinkten att utforska minnen som ligger riktigt långt tillbaka i tiden. Det kanske inte är så farligt som det låter; ibland kan det kanske till och med vara intressant och berika den med åldern allt torftigare verkligheten. I denna berättelse vill jag beskriva de levnadsvillkor som gällde på 40- och 50 talet för människorna i den västvärmländska småbrukarbygd där jag växte upp. Jag är medveten om att minnen från barndomen har något osäker grund; är de verkligen upplevda eller är de resultat av vad andra berättat? Hur det än nu må vara med detta så gräver jag frimodigt i min minnesbank och tar risken att fastna i en alltför nostalgisk och romantiserad bild av verkligheten.

Min egen bakgrund och plats sammanhanget

Min mor och far flyttade till lärarbostaden, "skolhuse", i Stora Skärmnäs, Brunskog år 1922. Far var då nyutexaminerad från Folkskoleseminariet i Karlstad, mor var utbildad hattmodist och sedermera hemmafru. De hade med sig två små barn i flytten. Inom de närmaste 18 åren utökades barnskaran med ytterligare fem. Jag, som föddes 1940, blev den siste i raden. Lärarbostaden låg alldeles intill skolbyggnaden. Jag umgicks tidigt med de yngre skolbarnen när de hade rast. I folkskolan hade jag min pappa som lärare; på gott och ont (alltid stå längst bak i kön, inte märkas, vara tyst och snäll). Skolbarnen hade en mycket homogen bakgrund och kom nästan alla från småbrukarhem.

Brunskogs socken

Brunskogs socken ligger i Västra Värmland några mil öster om Arvika, som i sin tur ligger 3-4 mil från norska gränsen. Socknen benämndes i en gammal skrift från 1503 som Bronskog och inkorporerades med Arvika kommun 1971. Området är påverkat av närheten till grannlandet och i gränstrakterna liknar dialekten norskan. I Brunskog talas en utpräglad värmländska, som kan beskrivas som riktigt "bonnig". Järnvägen mellan Stockholm och Oslo går genom Brunskog och stationssamhället Edane. På 40- och 50-talet var Edane en

tätort med postkontor, telefonväxel, bank, järnaffär, cykelhandlare, livsmedelsaffärer och frisör. Inom socknens gränser ligger norra delen av sjön Värmeln som tillsammans med skogbeklädda höjder och insprängd småskalig åkermark dominerar landskapsbilden. Brunskogs kyrka, som ligger vackert vid sjön, blev omsjungen av Gustav Fröding 1891 i dikten Vackert väder. Andra strofen lyder "Brunskogs kyrka stod och lyste som en bondbrud grann och ny. Över björkarne vid Berga som ett hattflor på en herrgårdsfröken svävade en sky".

Brunskogs socken bestod fram till mitten av 50-talet av olika områden som vart och ett bestod av ett antal byar som knöts samman genom en gemensam folkskola och ett missionshus. Skärmnäs skola hämtade elever från byarna Stora Skärmnäs, Lilla Skärmnäs, Sandviken, Nussviken och Gunnarsbyn.

Småbruken

I Skärmnäs fanns på 40- och 50-talet ett tjugotal småbruk, alla av nästan samma storlek. Den typiska gården hade 20 tunnland åker och 50 tunnland skog. Där fanns fyra kor, några kalvar, en häst, två grisar och 20 höns. Till gården hörde en ladugård för kreatur och grisar, ett stall, lada och loge, ett hönshus och en visthusbod, s k stolpbod. Mangårdsbyggnaden var ofta vackert belägen med fin utsikt över sjö och natur, väl tilltagen i storlek och välhållen, byggd i timmer med faluröd brädfodring och skiffertak. Gårdarna hade förmodligen sedan hundratals år fått namn efter sitt läge som t.ex. Där Oppe, Där Nere, Där Nole, Nolgården, Där Väste, Väststuga, Västänga, Västerås, Där Öste, Öststuga, , Sörtomta, Sörgärdet, Berget, Björnåsen, Bråten, Dalhem, Getvika, Granbacken, Grönlund, Haget, Höglunda, Löcka (Lyckan), Mellatomta, Mellstuga, Måsen (Mossen), Nyrönninga (Nyröjningen), Nytomta, Nytorp, Rönninga, San (Sanden), Sundgärdet, Torsäng, Udden, Åsen och Ängarne.

Levnadsvillkor och arbete

Det var i stort naturahushållning som gällde. Man levde på vad gården gav. Likvida medel fick man genom att sälja mjölk till Arvika mejeri och genom eget skogsbruk och extra skogsarbete för större skogsägare i närheten. Gårdens åkrar sköttes med växelbruk; träda ena året, nästa år höstvetete med insådd av gräsfrö, åren därpå första års vall, andra års vall, tredje årsvall som plöjdes upp på hösten för havresådd. Året därpå träda igen. Detta innebar att åkerarealen varje år var indelad i sex olika stycken med olika grödor. Fram till i början av 50-talet användes bara häst som dragare. Man hade på den tiden, förutom en

enradig plog, harvar av olika typer och en vält för jordbearbetning, såmaskin, slåttermaskin, hästräfsa och självbindare av enkelt slag (som ibland krävde en extra lånad häst). Dessutom fanns på gården en fyrhjulig vagn och en tvåhjulig "dyngkärra", båda med järnskoning, som hördes lång väg när de kom farande.

De flesta hushåll bestod av man, hustru och två till fyra barn. Men det fanns också gårdar som sköttes av par utan barn eller av ogifta syskon. Det var långa och mödosamma arbetsdagar för alla vuxna, särskilt under perioder med sådd och skörd.

Vintertid gällde skogsarbete för männen, ofta i djup snö och kyla och med opraktiska kläder jämfört med nutidens vattenavstötande och varma Gortex-utstyrsel. Arbetet var tungt. Det var trädfällning, kvistning och barkning för hand, släpande av tunga frusna timmerstockar med hjälp av timmersax upp på en kälke som drogs av bondens bästa kamrat, den Nordsvenska hästen eller Bergsardennern.

Sommartid engagerades alla på gården i den viktiga "slåttanan", då vallar skulle slås, gräset hässjas eller såtas mellan regnskurarna och det torkade höet sedan köras hem och gafflas upp på "rännnet". Även om arbetstakten var hög fanns alltid tid för andhämtning och vila; korgen med kaffe och saft kom fram och färska bullar dukades upp på dikeskanten vid "elvakaffet" och eftermiddagskaffet "asvalskaffet". Även barnen fick hjälpa till med lämpliga sysslor allt efter mognad och styrka.

Någon semester var inte tal om eftersom djuren skulle skötas varje dag året om; korna mjölkas två gånger om dagen, hästar, grisar och höns matas. Det fanns inga avbytersystem på den tiden! En gång i månaden eller så kunde man ta den tidiga bussen till Arvika- tre mil bort på slingriga vägar- för eventuella läkar- och tandläkarbesök och för nödvändiga inköp på "Bolaget" och i andra butiker eller för besök på konditorier eller restauranger som inte fanns tillgängliga i tätorten Edane. Bussen återvände hem precis i tid för kvällsmjölknigen! Den första lördagen i oktober var bussen fullsatt. Då inträffade nämligen den årliga höstmarknaden i Arvika, "Arvikamarten" kallad, med tivoli, lokalrevy, matserveringar och stånd av alla de slag. En riktig pärla på livets radband! Ett måste!

Tröskning

De enskilda små gårdarna hade inte egna resurser för all viktig verksamhet; man behövde hjälpas åt. Ett exempel på gemensam aktivitet var tröskningen på

höstkanten. Då bildades ett trösklag som bemannade det gemensamma "helrensande" mobila tröskverket. Trösklaget besökte gårdarna en efter en. Tröskverket drevs av en stark el-motor som överförde kraften till verket med hjälp av en bastant remskiva som var bestruken med melass för att motverka besvärande "slirande". Trösklaget bestod av fem, sex man med en ledare som tillika var "matare". Han hade ansvaret för att mata tröskverket med kärvar i rätt mängd och takt. En farlig syssla. De andra männen bar tunga säckar med säd uppför trapporna till visthusboden. Det hörde till att det tunga arbetet skulle starta med några morgonsupar. Kanske kom flaskan fram igen "om det va nôe kvar i a" vid middagen och efter arbetets slut. Tröskningen var nämligen något av en fest på gården. Man tog tillfället i akt att fira att årets skörd var bärgad! Tröskverket hördes vida över nejden och när vi skolbarn hade slutat skolan drog vi i stora skaror direkt till gården där tröskningen pågick. Om inte annat för att lyssna till männen i trösklaget, som lite runda under fötterna på eftermiddagen underhöll med att berätta historier och dra spännande skrönor om livet på trakten förr och nu.

Människorna

När jag växte upp var befolkningen i Skärmnäs tämligen homogen. De flesta var småbrukare. Några var hantverkare av olika slag; snickare, murare, målare. Det fanns också plats för någon enstaka bohem som levde "ur hand i mun" stöttad av vänliga medmänniskor i bygden. Det var ett påtagligt jämlikt samhälle eftersom majoriteten av människorna i stort hade samma förutsättningar i sin vardag med relativt god tillgång till livets väsentligheter som bostad, mat och dryck. Ingen levde i något överflöd, men inte många heller i påtaglig fattigdom. Drabbades någon familj av olyckor eller allvarlig sjukdom ställde släktingar och grannar spontant upp och hjälpte till utan krav på gentjänster eller betalning.

Giftermål mellan unga medlemmar av olika familjer i trakten var vanliga. Det innebar att många familjer hade starka släktband och det vimlade av kusiner och tremänningar.

Men alla människor i byn var inte stöpta i samma form. Det fanns udda individer. Jag vill nämna några exempel på sådana under min uppväxt:

Karl-Johan Veijborg

Karl-Johan Veijborg var en egendomslös ungar, som bodde i ett litet hus, Hagane, alldeles invid Missionshuset. Jag tror inte att någon kände till hans ursprung, trots det avvikande efternamnet. Han livnärde sig på att vandra runt bland gårdarna och hugga ved, bära in vatten, konversera och göra småsyslor av olika slag. För detta fick han lite pengar till cigaretter -han rökte Boy- och några mål mat. Han var intellektuellt lagd, läste böcker, byggde fioler som han gärna spelade på, och hade en mycket vacker liten välskött och allmänt beundrad trädgård. Karl-Johan hade uppenbarligen en god självkänsla. Det sägs att när han en gång fick frågan om det inte var svårt att bygga fioler så svarade han: " Nja, ja vet inte dä precis, ja har föll aldrig direkt misslöckes!" Men den kritiske smeden Karl på Åsen, som bott i Amerika och hade bestämda åsikter, sa vid ett tillfälle när han provat en av Karl-Johans fioler: "Steck en i spisen, där gör han bäst nötta". Karl-Johan blev inte alls sårad för han ansåg att Karl inte förstod sig på dylika konstverk. Så långt, så bra. Men till mångas förfäran skötte Karl-Johan inte sin hygien, han stank av svett och smuts, och städade aldrig. Hans lilla hus var en illaluktande röra av skräp, avfall och allsköns ohyra. Eftersom våra föräldrar misstänkte att smittsamma sjukdomar trivdes hos Karl-Johan fick vi barn egentligen inte besöka honom. Men vi drogs på något underligt sätt till honom för han tog sig tid, hade mycket att berätta, spelade och sjöng. En gång var jag inne hos honom tillsammans med lekkamraterna Lennart och Erland i Hage (Hagegård). Vi noterade att Karl-Johans kaffekopp var i stort sett igengrodd av gammal kaffesump. Erland som var minst och så där 6-7 år sa plötsligt: "Du Karl-Johan, inte får Du väl plass med möe kaffe i denne kôppen och varför har Du det så skitigt överallt?" Storebror Lennart, som omedelbart ville släta över, bröt in och sa: "Erland begriper inte bättre, han säger som det ä han!"

Karl-Johan skulle kanske i en senare och annan kultur ha varit en hippie. Han slutade sina dagar som storrökare och levnadskonstnär drygt 97 år gammal på ålderdomshemmet i Brunskog.

Post-Albert och hans bror "Hundraelvan"

Post och tidningar levererades alla vardagar till hemmen i bygden av en lantbrevbärare. Under min uppväxt hette lantbrevbäraren Albert Andersson,

vanligen kallad Post-Albert. Han var minsann ingen dussinvara, men alltid hjälpsam, vänlig och kunnig som yrkesman, en Postverkets trotjänare. Albert var untkarl och bodde i sitt föräldrahem Rönninga i Nussviken tillsammans med sin bror Johan, som var skräddare. Han var också untkarl och mycket speciell. Johan haltade och tog sig fram på ett mycket egendomligt sätt eftersom hans ena ben var svårt missbildat. Men det var inte bara haltandet som väckte uppmärksamhet när Johan uppenbarade sig, utan också resultatet av ett intensivt snusande. Snusblandad saliv rann nedför hans haka inte bara från båda mungiporna, utan också från mitten av underläppen. Fenomenet liknade talet 111. Johan kallades därför för "Hundraelvan". De båda bröderna höll inte speciellt rent omkring vare sig utomhus eller inomhus. Höns, grisar och katter sprang ut och in i deras kök och det luktade riktigt illa därinne. När jag någon gång hade ärenden till Rönninga t ex för att sälja jultidningar tänkte jag mig noga för innan jag knackade på; drog ett djupt andetag, höll för näsan och uträttade mitt ärende så fort det gick.

Post-Albert hämtade sin post på poststationen i Edane. Hans dagliga runda i bygden var säkert tre till fyra mil lång. När det var barmark körde han omkring på motorcykel och delade ut posten. Den första motorcykeln som jag kommer ihåg att han hade var en röd "lättviktare" med trampor och en tvåtakts ILO-motor på 98 cc. Han hade posten i en ryggsäck som han hade på magen. Så plötsligt en dag i början av 50-talet hade Albert bytt upp sig rejält och kom körande med en splitter ny 250 kubikare, en Belgisk motorcykel av märket Francis Barnett. Den var så vacker och gnistrande svart med namnet skrivet i guldskrift på bensintanken. Albert var stolt som en tupp och vi pojkar i byn var minst sagt imponerade. När det var snö och vinterföre bytte Albert motorcykeln mot häst och släde. Ekipaget var mysigt och vackert det också. Hästen hade bjällra och släden var en nätt kappsläde med ett enkelt runt säte för kusken längst bak och sittplats för två framför. På de sätena placerade Albert sin ryggsäck. Utdelningen av posten fungerade oftast bra även på vintern, även om den tog särskilt lång tid dagarna före jul. Dels var det då extra mycket post med många julkort och paket från postorderfirmor att dela ut, och dels hörde det till traditionen att brevbäraren skulle få sig en rejäl sup på gårdarna, när han kom med julposten. Även om inte alla levde upp till den traditionen, så fick Albert ofta tillräckligt innanför västen för att bli påtagligt trött och hängig framåt middagstid. Men det gjorde inte så mycket för hästen

tog initiativet och skrittade på mellan gårdarna och stannade lydigt vid varje postlåda. Folket i gårdarna, som ju kände Albert väl och hade största förståelse för hans tillstånd, gick fram till släden, snörde upp hans ryggsäck och tog ut vad de skulle ha, stängde säcken och smackade på hästen, som snällt fortsatte sin trad med husbonden sovande på släden. Post-Albert var ett härligt original, som vad jag vet, alltid var respekterad och uppskattad, trots sitt alldeles speciella sätt att vara.

Natanael Där Oppe, Olle på Granbacken och Harry på Åsen

Det var en lördag eller söndag, en gnistrande vacker vinterdag och min tio-årsdag. Det hade annonserats att ett flygplan skulle komma till Skärmnäs och göra uppstigningar från sjön mot betalning. Det hände då och då både sommar och vinter. Denna gång kom ett tresitsigt högvingat propellerplan med skidor, och landade på isen. Det var många som hade samlats för att ta del av den spännande tilldragelsen. Jag hade fått fem kr till en flygtur i tioårspresent av mina föräldrar. Jag fick sällskap i planet av min söndagsskollärare Natanael Johansson som bodde på gården Där Oppe. Det var också hans första flygtur. Efter att vi tagit plats, jag satt där bak, och blivit fastspända i säkerhetsbälten drog piloten igång och vips var vi uppe i luften. Det skumpade lite och pirrade i magen. Vi flög norrut över järnvägen vid Gunnarsbyn, passerade Brunskogs vita kyrka, flög vidare över gården, skogar och gårdar innan vi gick in för landning på isen. En lätt duns och så var vi tillbaks igen till publikens allmänna förtjusning. Bland de som samlats på isen fanns traktens ungdomar med Olle på Granbacken i centrum. Olle var en frispråkig och distanslös ung man som lämnat söndagsskolan något år tidigare utan att ha påverkats nämnvärt av dess budskap. Han vände sig till sin gamle söndagsskollärare så snart denne lämnat planet och sa: "Så nära himmelen kommer Du aldrig mer Natanael!" Harry på Åsen, en annan oblyg ung man känd för sin vältalighet, fyllde genast i: "Det kan väl ha vore så att Du kom ner igen för att Du inte ble inschläppt därôppe". Det hör till historien att det var allmänt känt att Natanael, som en del andra förkunnare på den tiden, inte alltid levde som han lärde.

Barn, unga och skola

På sent 40-tal hade skolan ungefär 40 elever fördelade på "storskola" (klass tre till sju) och en småskola (klass ett och två). När skolan är byggdes på tidigt 1900 tal placerades den så centralt som möjligt, så att alla barn skulle ha ungefär lika

lång skolväg. Den kom då att hamna på en stor höjd mitt på halvön Skärmnäs med branta backar från alla håll! Det var mycket lek och umgänge med kamrater både under skoltid och fritid. Det lektes företrädesvis utomhus alla årstider, många timmar i rad i nästan alla väder. Det kunde vara "spontanidrott" i form av enkel friidrott, fotboll och brännboll och andra allsköns aktiviteter som att bygga kojor, leka indianer och vita, klättra i träd, bada och simma, meta abborre, åka skidor och skridskor. Det fanns också andra aktiviteter för barn och unga. Missionsförbundet hade en ungdomsverksamhet som kallades "Solglimtarna". Ungdomarna sjöng och spelade och åkte på resor till andra missionshus. Jordbrukarnas Ungdomsförening (JUF) hade också aktiviteter för ungdomar (4 H). Jag förväntades bara betrakta föreningarnas aktiviteter på avstånd. Vår pappa ansåg nämligen att en lärars familj måste stå fri från alla föreningar med religiös eller politisk anknytning. Söndagsskolan var ett undantag.

För äldre ungdomar och unga vuxna fanns möjlighet till dans till liten orkester – ofta dragspel och gitarr – om sommaren på Fjälldalens dansbana norr om kyrkan och vintertid i traktens Folkets Hus i närheten. Där skapades många relationer som blev till livslånga äktenskap. Skilsmässor var ovanliga på den tiden.

Missionshuset och gemenskapen

Jag har nämnt det förut. Befolkningen i Skärmnäs med omnejd var tämligen homogen och det fanns inte några klassmotsättningar att tala om. Ändå betraktade sig en del vara religiösa, andra mer ogudaktiga och några lite mer välbeställda än andra. Jag kan inte erinra mig några större konflikter i bygden. Människorna hade ett behov av att samlas, särskilt under den mörka årstiden. Det fanns ju inte vare sig TV i hemmen eller bio i närheten. Den enda lämpliga mötesplatsen var Missionshuset. Där möttes helt demokratiskt Missionsförbundare, medlemmar i Evangeliska fosterlandsstiftelsen, Blåbandister och Högkyrkliga och vanliga mer eller mindre skötsamma bybor utan anknytning något särskilt samfund. Det kunde vara bönestunder, missionsauktioner, adventsfirande, diverse föredrag med bildvisning eller musikaftnar. Kvinnorna och barnen satt till vänster i stora salen, männen till höger. Längst bak på bänken mellan kaminen och den stora ytterdörren satt ungarlarna och de som associerade sig med de starka och fria viljorna i byn. Oberoende av vilken tillställning det var, festades det då och då på denna bänk. När det fanns snödrivor utanför ingången drev pojarna på bänken in halvlitrar

med brännvin in i snön. Flaskorna besöktes under samkvämet's gång och stämningen steg efter hand nere vid kaminen. Den stora tilldragelsen för de andra besökarna på dessa möten var serveringen av kaffe och "klengås" i lilla salen i pausen. Klengås är en Brunskogs specialitet som består av en råg - eller vetekaka, som vänts med smöret nedåt i riven torkad mesost. Varje familj hade med sig en klengåskaka som placerades på bordet och skars i lagom stora bitar. Var och en fick sedan välja klengås från den gemensamma samlingen. De fattigaste hade med sig tunna rågkakor, medan de mer välställda bjöd på tjockare kakor av vete. Jag tyckte alltid att rågkakorna smakade bäst.

En speciell historia ägde rum i början av 50-talet. Skärmnäs lilla lokala Blåbandsförening hade fått den stora äran att arrangera Värmlands centrala Blåbandsförenings stora årsmöte i Missionshuset. Det var midsommartid och stora potentater väntades till vår idylliska by. Var skulle ordföranden från Karlstad inhysas om inte i det stolta nybygge som Oskar i Haget nyss hade färdigställt, och som var försett med bygdens första badrum och innetoalett. Det stora årsmötet gick av stapeln på midsommarafton. Det hände sig inte bättre än att traktens ungdomar samtidigt arrangerade en alternativ fest på kullen vid vägen utanför Missionshuset. Det dansades till dragspel och gitarr och där fanns fri och riklig tillgång till starka drycker. En av ynglingarna blev så berusad att han inte längre kunde stå på benen. Vad gör vi med honom tänkte hans kamrater? Ett ljushuvud kom på att "vi drar iväg m'en och lägger honom i det nye badkare i Hage". Sagt och gjort. När så ordföranden för Värmlands prestigefyllda Blåbandsförening kom till sitt nattläger och skulle besöka badrummet hittade han en redlost berusad yngling sovande i det nyinstallerade badkaret. Om det blev skratt eller gråt eller andra känslouttringar i sällskapet förtäljer inte historien. På kullen utanför Missionshuset fortsatte dansen i den fagra sommarnatten som om ingenting hade hänt. Mina äldre bröder Olle och Per, som var med, har berättat. Jag har ingen anledning att misstro dem.

Apokalypsen

I mitten av 50 talet kom de första traktorerna till bygden. De var oftast av typen Fergusson ("Grålle") och väckte stor beundran hos en del av bönderna, medan de bemöttes med skepsis hos andra. "Detta kan väl inte være nöe å ha", sa man. I samband med traktorernas ankomst började paradoxalt nog småbrukets utfasning från bygden. De relativt små gårdarna som brukades med traditionella och gammaldags metoder blev allt mindre lönsamma och kunde inte konkurrera med de större och mekaniserade jordbruksenheter som

tillskapades genom sammanslagningar av små gårdar. De allt äldre småbrukarna gav upp under 60-talets förra hälft. Den gamla traditionen att något av barnen skulle ta över gården bröts. Lycksökare utan anknytning till bygden köpte upp gårdar, skog och mark och den gamla strukturen bröt samman. Den idylliska och vackra småbrukarbygden försvann som i ett trollslag. Skogen skövlades genom kalhyggen och åkrarna blev betesmark, tilläts växa igen eller planterades med barrträd. Skolan lades ned och Missionshuset förföll. De unga människorna flyttade till "stan" där arbete fanns. Kvar blev pensionärer, några långpendlare och enstaka "gröna vågare".

Sådant är livet; ibland kallas förändring utveckling, men är ofta nog i själva verket avveckling!